Religion and Health

ORIGINAL ARTICLE

2023, Vol: 11, No: 1, Pages: 36-43.

Religious Citations in Explaining Ethics, Medical Concepts, and Observance of the Rights of the Patients in the Medical Dictionary "Kitab al-Ma'a"

Morteza Darabinia[1], Hossein Jalahi[2], Mostafa Moallemi[3*]

1- Assistant Professor, Department of Islamic Thought, Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran
2- Assistant Professor, Educational Development Center, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran
3- Associate Professor, Department of Islamic Thought, Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

***Corresponding Author:**
Mostafa Moallemi
Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

Email:
moallemi@mazums.ac.ir

Received: 14 Mar 2023
Revised: 11 Jul 2023
Accepted: 24 Jul 2023

Abstract

By studying "Kitab al-Ma'a" the enduring work by Abu Abdullah Muhammad Azdi, we find that this treatise is not just a medical encyclopedia based on medical prescriptions and the treatment of physical and mental diseases; rather, its admirable author, sometimes in the guise of a well-versed jurist, and a scholar of hadith, and a defender of the rights of the patient, created a work with accumulated knowledge.Altough his work contains latest medical knowledge but he has provided medical references to verses and hadiths for better understanding. The current study aims to present some examples of references to Quranic verses and hadiths, and some insightful ethical and legal advices about patients rights in the work of this distinguished physician.The analysis of those advices shows a combination of medical sciences and religious teachings in his work as a jurist and pious scholar. This research is a content analysis study in which the contents of "Kitab al-Ma'a" were studied and searched, and references to Quran and Hadith were extracted and analyzed. The findings of this research showed that Abu Abdullah Mohammad Azadi, as one of the most prominent doctors of his time, had a complete understanding of verses and traditions and used them to confirm his medical conclusions, emphasized on the observance of medical ethics, and insisted on observing medical ethics and the rights of patients.

Keywords: Abu Mohammad Abdullah Azdi, Ethics and rights of the patient, Kitab al-Ma'a, Tabib Matala

▶ **Citation:** Darabinia M, Jalahi H, Moallemi M. Religious Citations in Explaining Ethics, Medical Concepts, and Observance of the Rights of the Patients in the Medical Dictionary "Kitab al-Ma'a". Religion and Health, Spring & Summer 2023; 11(1): 36-43 (Persian).

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

دین و سلامت

مقاله پژوهشی اصیل

دوره ۱۱، شماره ۱، سال ۱۴۰۲ صفحه: ۴۳-۳۶.

استنادات دینی در تبیین اخلاق و مفاهیم پزشکی و رعایت حقوق بیماران در فرهنگ‌نامه پزشکی «کتاب الماء»

مرتضی دارابی نیا[۱]، حسین جلاهی[۲]، مصطفی معلمی[۳*]

۱- استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

۲- استادیار مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

۳- دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

* **مؤلف مسئول:**
مصطفی معلمی
گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

Email:
moallemi@mazums.ac.ir

دریافت: ۲۳ اسفند ۱۴۰۱
اصلاحات: ۲۰ تیر ۱۴۰۲
پذیرش: ۰۲ مرداد ۱۴۰۲

چکیده

با مطالعه «کتاب الماء» اثر ماندگار ابوعبدالله محمد ازدی، درمی‌یابیم که این رساله فاخر، صرفا فرهنگ‌نامه‌ای پزشکی، مبتنی بر تجویزات طبی و مداوای بیماری‌های جسمی و روحی نیست؛ بلکه نگارنده‌ی حاذق آن، درجایگاه فقیهی متبحر، محدثی متکلم، متخلق و مدافع حقوق بیمار، مجموعه فوایدی را خلق نموده که آکنده از علم‌افزایی است و در عین برخورداری کامل از دانش طبی روزگار خویش، استناداتی به آیات و احادیث برای فهم شایسته احکام پزشکی ارائه کرده است. این مطالعه بر آن است تا به‌عنوان نمونه، بخش‌های منتخبی از استنادات قرآنی، حدیثی و توصیه‌های بصیرت‌زای اخلاقی و حقوق بیماران را در این کتاب بیان کرده و با تحلیل و واکاوی برخی مضامین آن، ترکیبی از علم طبابت و آموزه‌های دینی را از دانشمندی فقیه و پارسا به نمایش بگذارد. این پژوهش یک مطالعه‌ی تحلیل محتوا است که در آن مطالب «کتاب الماء» موردمطالعه و جستجو قرار گرفته است. استنادات به قرآن و حدیث استخراج و تحلیل گردید. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد ابوعبدالله محمد ازدی در مقام یکی از بارزترین اطبای زمان خود، احاطه کاملی بر آیات و روایات داشته و به نحو شایسته‌ای از آن‌ها به‌عنوان مؤید استنباطات طبی خود بهره جسته است. همواره بر رعایت اخلاق پزشکی و حقوق بیماران اصرار ورزیده است.

واژه‌های کلیدی: کتاب الماء، طبیب متاله، ابو محمد عبدالله ازدی، اخلاق و حقوق بیمار

◄ **استناد:** دارابی نیا، مرتضی؛ جلاهی، حسین؛ معلمی، مصطفی. استنادات دینی در تبیین اخلاق و مفاهیم پزشکی و رعایت حقوق بیماران در فرهنگ‌نامه پزشکی «کتاب الماء». دین و سلامت، بهار و تابستان ۱۴۰۲؛۱۱(۱): ۳۶-۴۳ (فارسی).

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

مقدمه

بیان مسئله و موضوع تحقیق

در آثار طبیبان و حکیمان اسلامی در طول تمدن اسلامی دو رویکرد بنیادین را می‌توان بازشناخت. این دو جهت‌گیری عبارت است از رویکرد شریعت‌مدارانه و رویکرد عقل‌گرایانه. شریعت در لغت به معنای آیین پیامبران و دین است و شریعت‌مدار «عنوانی بود که بر عالمان علوم دینی اطلاق می‌شد، یعنی کسی که برمدار شریعت حرکت می‌کند» (۱). شریعت در اصطلاح به مجموعه بایدها و نبایدها یا مسائل دینی و فقهی در عقاید و اخلاق و احکام گفته می‌شود که به‌صورت اموری واجب، حرام، مستحب، مباح، مکروه در کتب دینی و فقهی بیان شده است (۲). صاحبان رویکرد شریعت‌مدارانه با وجود علم و ژرف‌اندیشی در حکمت و فلسفه و علوم دیگر، اعتقاد و رعایت به شریعت و آموزه‌های دینی را ضروری می دانند و معتقدند بین حکمت و شریعت، خردورزی و رعایت احکام دینی به‌ویژه اسلام ضدیتی وجود ندارد (۳). طرفداران نظریه شریعت‌مدارانه با عقل‌گرایی در حد اعتدال (متعارف) مخالفتی ندارند و آن را منطبق بر «عقل سلیم» می‌دانند. همان‌طوری در قرآن و روایات از عقل به‌عنوان محبوب‌ترین آفریدهٔ خداوند و معیار پاداش و کیفر آدمیان و حجت و رسول باطن یاد شده است (۴). صاحبان نظریه فلسفی عقل‌گرایی (اصالت عقل) معتقدند که هر امری در این عالم با تکیه‌بر عقل قابل تبیین است و عقل بر ایمان تقدم دارد (۳) و همه اصول و حقایق دینی باید به‌واسطه عقل اثبات شود (۵). به‌عنوان نمونه از میان اطبا و حکمای متأخر ایرانی، قطب‌الدین شیرازی (۶۳۴-۷۱۰قمری) صاحب اثر گران‌مایه در اخلاق و حقوق پزشکی به نام «کتاب فی بیان الحاجهٔ إلی الطب و الأطباء و وصایاهم» را می‌توان هم‌مشرب با ابومحمد عبدالله ازدی و طبیبی متاله و شریعت مدار به شمار آورد (۶). قطب‌الدین شیرازی فیلسوف، طبیب، فیزیک‌دان، ریاضی‌دان و منجم ایرانی قرن هفتم هجری و از نامداران مکتب طبی شیراز بود (۷). اخلاق پزشکی مدنظر او به‌شدت متأثر از خدامحوری در جهان‌بینی او است. ریشه «خدامحوری» در توصیه‌های اخلاقی علامه قطب‌الدین شیرازی را در دین‌باوری عمیق او می‌توان جستجو کرد. وی نه‌تنها طبیبی حاذق، بلکه یک فیلسوف و فقیهی مسلمان بود (۸). اما در مقابل، محمدبن زکریای رازی صاحب اثر ارزشمند «اخلاق الطبیب» عقل‌گرایی است که در اثبات اهمیت اخلاقیات پیوسته به آراء فلاسفه استناد می‌کند و از شریعت و مذهب سخنی به میان نمی‌آورد (۹). در این میان ابوعبدالله محمد ازدی که یکی از شاگردان ابن‌سینا و همنشین با ابوریحان بیرونی بود، در عین تبحر در طب سنتی بالینی، پزشکی قانون‌مدار و اخلاق‌گرا بوده و التزام او به شریعت در جای‌جای فرهنگنامه غنی و ماندگارش به نام «کتاب الماء» به چشم می‌خورد. می‌توان گفت تا زمانی‌که مندرجات سه‌جلدی «کتاب الماء» توسط هادی حسن حمودی در سال ۱۴۱۶ قمری انتشار نیافته بود، نام صاحب اثر، علیرغم سرآمد بودن در علم طب، حتی برای طبیبان نیز ناشناخته و گمنام بود (۱۰). وی که (متولد ۴۳۶ ق) و معروف به «ابن ذهبی» است، در کشور عمان به دنیا آمد (۱۱). التزامش به شریعت در عین طبابت، در فرازهای متعددی از کتابش به چشم می‌خورد، او بارها در واکاوی‌های علمی‌اش به متن مصحف شریف و روایات ارجاع می‌دهد که بیانگر آشنایی وی با آیات قرآن کریم و روایات است. تحقیق حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که ابومحمد عبدالله ازدی در کتاب طب بالینی خود، چه میزان به آیات و روایات استناد کرده و اثر وی مشتمل بر چه توصیه‌هایی از اخلاق و حقوق پزشکی است؟

پیشینه پژوهش

ابومحمد عبدالله ازدی تا پیش از انتشار کتابش در ۱۹۹۶ میلادی ناشناخته مانده بود و ازاین‌رو پیشینه اندکی از تحقیق درباره وی در دسترس است، احسان فلاح اوغلی (۱۴۲۰ قمری) در مقاله‌ای در مجله «التراث العربی» علاوه بر معرفی کتاب، به نقد مؤلف و مصحح آن پرداخته است. نقد او درراستای فروکاستن از ارجمندی «کتاب الماء» است

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

(۱۲). عبدالهادی التازی (۱۴۲۱ قمری) در مقاله‌ای در مجله «مجمع اللغة العربیة بدمشق» اقدام به معرفی «کتاب الماء» نمود و پیشگامی ازدی را در نگارش فرهنگ‌نامه تخصصی طب سنتی ستایش کرد (۱۳). معلمی و همکار (۱۳۹۹) در تحقیقی تحت عنوان «مطالعه و بازشناسی حکیم مسلمان، عبدالله ازدی و فرهنگنامه‌ی پزشکی او به نام کتاب الماء"، به معرفی نکاتی در باب زندگی و اعتقادات و نیز دانش تخصصی عبدالله ازدی در حیطه پزشکی و از سوی دیگر شناساندن کتاب او پرداختند(۱۴). مجدد همین نویسندگان، در پژوهشی دیگر با عنوان «نمایان‌سازی انتحال در یک فرهنگ‌نامه پزشکی» مطالعه موردی تطبیق دو اثر «قاموس الاطباء و ناموس الالباء» و «کتاب الماء» متن این دو کتاب را جهت بررسی انتحال یا سرقت ادبی از «کتاب الماء» موردبررسی و کنکاش قرار دادند (۱۵). در هیچ‌یک از این پژوهش‌ها به‌طورخاص اشاره‌ای به رویکرد شریعت‌مدارانه ابومحمد عبدالله ازدی، دلالت‌های قرآنی، حدیثی، توصیه‌های اخلاقی و رعایت حقوق بیماران در فرهنگ‌نامه پزشکی وی نشده است.

مواد و روش‌ها

این پژوهش یک مطالعه‌ی تحلیل محتوا است و در آن تمام مطالب «کتاب الماء» موردمطالعه و جستجو قرار گرفته است تا هرگونه استنادات به قرآن و حدیث در آن، استخراج و تحلیل گردد. برای نگارش مقدمه و بیان پیشینه، داده‌هایی با استفاده از نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای جامع طب (نسخه یک)، متن سه‌جلدی «کتاب الماء»، کتابخانه تاریخ اسلام، تاریخ ایران اسلامی و سایر مراکز و پایگاه‌های اطلاعاتی ملی و بین‌المللی معتبر گردآوری شد. در هر مورد، گزاره‌های تکراری یا مشکوک حذف و اطلاعات به‌دست‌آمده با دیگر داده‌های تاریخی راستی آزمایی شد. همچنین اطلاعات به‌دست‌آمده با منابع معتبر تطبیق داده شد و درنهایت اطلاعات به‌دست‌آمده در سه گروه دلالت‌های قرآنی، حدیثی، اخلاق و حقوق پزشکی دسته‌بندی، ترجمه و مورد تحلیل کلی قرار گرفت.

یافته‌ها

ابتدا به مؤیدات قرآنی در فرهنگ‌نامه پزشکی ابومحمد عبدالله ازدی پرداخته می‌شود، برای این منظور در (جدول شماره ۱) ابتدا در ستون نخست به موضوعات و واژه‌های موردبحث با ترجمه آن‌ها در فرهنگ‌نامه اشاره می‌شود و سپس در ستون مقابل دلالت‌های قرآنی به همراه ترجمه آن‌ها درج می‌گردد.

۱- دلالت‌ها و شواهد قرآنی

جدول شماره ۱: دلالت‌ها و شواهد قرآنی در فرهنگ‌نامه ابومحمد عبدالله ازدی «کتاب الماء»

موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»	دلالت‌ها و شواهد قرآنی در موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»
ماء ا أُجَاج: ملح شدید الملوحه و المراره (آب بسیار شور و تلخ)	و قال تعالی: وَ هذا مِلْحٌ أُجاجٌ (و این آبی تلخ و شور است)
الأَزْر: الظّهر (پشت)	و قوله تعالی: اشْدُدْ بِهِ أَزْرِی (با او پشتم را محکم ساز)
البَتْک: اسْتِئصال الأُذُن بِمَرَّةٍ (گوش {چهارپایان} را یک‌باره شکافتن)	قال الله تعالی: فَلَيُبَتِّكُنَّ آذانَ الْأَنْعامِ (باید گوش چهارپایان را بشکافند) و قد نهاهم الله، تعالی، عن ذلک، فقال، جل و عزّ: ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَ لا سائِبَةٍ وَ لا وَصِيلَةٍ وَ لا حامٍ، خداوند عز و جل از آن نهی نمود چنانکه می فرماید: (خداوند هیچ‌گونه "بحیره" و "سائبه" و "وصیله" و "حام" را قرار نداده است)
البَحِيرَة: (شتر یا گوسفند ماده گوش‌بریده یا شکافته شده که سواری نداده و بار حمل نمی‌کرد)	
البُخَاع: عِرق فی الصُّلْب (رگی است در صلب). (عصبی مهم در سلسله اعصاب)	و فی التنزیل: فَلَعَلَّکَ باخِعٌ نَفْسَکَ، در قرآن آمده است: (گویی می خواهی به خاطر اعمال آنان، خود را از غم و اندوه هلاک کنی)
البَدْع: إحداث الشّیء لا عن مِثال سابق (به وجود آوردن چیزی که همانندش سابقه نداشته باشد).	و الله تعالی، بَدِيعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (خداوند تعالی هستی بخش بی مثال آسمان ها و زمین است).
البَرْد: ضِدّ الحَرّ، سرما، به معنی مخالف گرما.	قوله تعالی: لایَذُوقُونَ فِیها بَرْداً و لاشرابا (خداوند تعالی می‌فرماید: در آنجا نه چیز خنکی می چشند و نه نوشیدنی گوارا)
البَسْطَة: الفَضیلة تَختص بها فی شیء (فضیلتی که به چیزی اختصاص می‌یابد).	قال تعالی: وَ زادَهُ بَسْطَةً فِی الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ (خداوند تعالی می‌فرماید: و او را در علم و جسم وسعت و برتری بخشید).

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

ادامه جدول شماره ۱

البَنَان: الأصابع (بنان به معنی انگشتان دست).	قوله تعالی: وَ اضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنانٍ (خداوند تعالی می‌فرماید: و همه انگشتانشان را قطع کنید).
الجَوارِح من الإنسان: أعضاؤه التی یعمل بها کَیَدَیه و رجلَیه و الجَوارِح من الطّیر و السّباع و ذات الصّید (جوارح به اعضایی گفته می‌شود که انسان به‌وسیله آنها اقدام می‌کند مثل دست، پا و نیز اعضای پرنده، حیوانات وحشی و حیوانات صید شده).	و فی التّنزیل: وَ ما عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوارِحِ (خداوند در قرآن می‌فرماید: از آنچه به شما تعلیم داده است از اعضا (حیوانات شکاری استفاده کنید)
الجِلْد: معروف و هو فی جمیع الحیوان (پوست واژه شناخته شده ای در تمام حیوانات است)	قال الله تعالی: وَ قالُوا لِجُلُودِهِم (خداوند می‌فرماید: آنها به پوست های تنشان می‌گویند)
الحَبْل الوَرید: عِرق فی العُنق (رگ وریدی، رگی است در گردن)	قال تعالی: وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (خداوند تعالی می‌فرماید: و ما از رگ قلبش به او نزدیک تریم)
دواء حارِض: لاخَیر فیه (داروی حارض، داروئی است که خیری (امید به معالجه ای) در آن نیست.	و قوله تعالی: حَتَّى تَكُونَ حَرَضاً (تا اینکه {از غصه فراق یوسف} مریض شوی)
الحسَد: معروف (حسد واژه معروفی است)	قال تعالی: وَ مِنْ شَرِّ حاسِدٍ إِذا حَسَدَ (خدای تعالی می‌فرماید بگو از شر هر حسودی، هنگامی که حسد می ورزد {به خدا پناه می برم})
الحیَوان: اسم یقع علی کل شیء (حیَوان اسمی است که بر هر موجود {جان دار} گذاشته می‌شود)	سمَّی الله عزّ و جلّ الآخرة: حَیَواناً، قال تعالی وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوانُ (خداوند بلندمرتبه، آخرت را حَیَوان نامید چنانکه فرمود: زندگی واقعی و حیات دار، سرای آخرت است)

۲- دلالت‌ها و شواهد حدیثی

جدول شماره ۲: دلالت‌ها و شواهد حدیثی در فرهنگ‌نامه ابومحمد عبدالله ازدی «کتاب الماء»

موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»	دلالت ها و شواهد حدیثی در موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»
الماء طاهِرٌ مُطَهِّرٌ مُنَقٍّ للأوساخ ظاهراً و باطناً (آب پاک و پاک کننده است، تصفیه‌کننده آلودگی‌های ظاهر و باطن بدن است)	یُرْوَی أنّه (ص) قال یوماً لأصحابه: کیف تقولون لیس الطّیب إلّا المِشک؟ لیس الطّیبُ إلّا الماء (روایت شده است که روزی رسول خدا (ص) به اصحاب خود فرمود: چگونه می‌گویید بوی خوشی همچون مشک نیست؟ درحالی‌که هیچ رایحه خوش‌بویی مانند آب نیست.
أفضلُ الماءِ ماءُ زَمزَم (آب زمزم، بهترین آب است)	فی الحدیث: إنها طَعامُ طُعْمٍ و شِفاءُ سُقْمٍ (در حدیث آمده است: که آب زمزم غذایی گوارا و شفابخش بیماری است)
الإدام: ما یُؤتَدَم به من الخبز (هر چه که با نان خورده شود {خورشت}).	و فی الحدیث: نِعْمَ الإدامُ الخَلّ (در حدیث آمده است که بهترین خورشت، سرکه است).
أمّاً: کلّ شیء انضمّ علی شیء، فإن العرب تُسمّی ذلک الشّیءَ أمّاً (در لغت عرب هر چیزی که به چیز دیگری ملحق شده باشد أمّاً نامیده می‌شود)	و فی الحدیث: اتّقوا الخمرَ فإنّها أمُّ الخبائث (در حدیث آمده است که از مصرف شراب بپرهیزید زیرا که سرمنشاء همه رذایل است)
البَخَر: النَّتن یکون فی الفم و غیره. بَخِر الرّجل (البَخَر به معنی بوی بد در دهان و غیره است)	و فی الحدیث: أیّاکم و نَومةَ الغَداة فإنّها مَبْخَرَة (در حدیث آمده است که از خواب صبحگاهی بپرهیزید، چراکه موجب بوی بددهان می‌شود).
البَرَدَة: نَفْخ التُّخَمَة (البَرَدَة به معنی آماس معده به‌واسطه عدم هضم غذا و فساد آن است)	و فی الحدیث: أصل کلّ داء البَرَدَة (در حدیث آمده است که ریشه هر بیماری غلبه سردی است)
الموت الأبیَض: مَوت الفَجْأة (مرگ سفید به معنای مرگ ناگهانی است)	و فی الحدیث: لا تَقوم السّاعة حتّی یَظهر الموتُ الأبیَض و الأحمر (در حدیث آمده است که رستاخیز بر پا نمی‌شود مگر اینکه قبل از آن مرگ ناگهانی و مرگ به سبب قتل ظاهر می‌شود)
طعام مَجْفَرَة: قاطِع للجِماع (طعام مَجْفَرَة یعنی غذایی که شهوت جماع را زایل می سازد)	و یُروَی عنه، علیه السّلام أنّه رأی رجلا فی الشّمس فقال: (قُم عنها فإنّها مُجْفِرَة (از او علیه‌السلام روایت شده است که شخصی را دید که زیر آفتاب نشسته است، فرمود: از زیر آفتاب برخیز چراکه نور آفتاب زایل کننده شهوت است).
الجَوْف من الإنسان: بَطْنُه (جَوْف در انسان به معنی شکم وی است)	فی الحدیث: إنّ أخْوَفَ ما أخافُ علیکم الأجْوَفان: البَطْن و الفَرْج (در حدیث آمده است: بیشترین ترسی که برای شما دارم از دو چیز در اندرون شما است: شکم و شرمگاه)

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

ادامه جدول شماره۲

الحَقْن: وَجَعٌ فی البَطْن عن حَبْسِ ما یجبُ إخراجه من الفَضَلات (حَقْن به معنی درد شکم، ناشی از حبس شدن هر چیزی مانند فضولات است در آن است که باید از شکم خارج شوند)	و فی الحدیث: لا یُصَلّیَنَّ أحدُکم و هو حاقِن (هیچ‌یک از شما که دچار درد شکم هستید به نماز نایستید)

۳- اخلاق و حقوق پزشکی

جدول شماره ۳: توجه به اخلاق و حقوق پزشکی در فرهنگ‌نامه ابومحمد عبدالله ازدی «کتاب الماء»

موضوع موردبحث در «کتاب الماء»	اخلاق و حقوق پزشکی در موضوع موردبحث در «کتاب الماء»
معرفةُ الدّاء و وصف الدّواء و هو فنّ من فنون الصَّنْعَة لم نعرفْ مَنْ أجاده إجادةَ شیخِنا العلّامةُ ابن سینا	تواضع و تمجید نویسنده از استاد خود ابن‌سینا در «کتاب الماء» (شناخت نوع بیماری و داروی آن، یکی از فنون پزشکی است که تاکنون کسی را جز عالم بزرگ ابن‌سینا، مسلط‌تر نسبت به آن نمی‌شناسیم).
الإثْمُ: الخمر و قیل أنّها قیل لها إثْم، لأنّ شربها إثْمٌ. و من جمیل أقوال الحکماء: ماشفی غیظه من أثِمَ بربّه.	یک معنی اِثْمُ شراب است و گفته شد بدین علت نام آن اِثْمُ گزارده شد که نوشیدن آن گناه است و از نیکوترین گفتار دانشمندان این است: غضب کسی که نسبت به پرورگارش معصیت بورزد تسکین نمی‌یابد.
البیمارستان، بالفارسیّة و دار الشّفاء و المستشفی فی العربیّة؛ و هو المکان الذی یحل فیه المرضی طلبا للشّفاء بالعنایة و العلاج	بیمارستان به فارسی و الشّفاء و المستشفی به عربی، جایی است که بیماران به دنبال بهبودی خود با مراقبت مهرورزانه و درمان هستند.
الأزْم: الإمساک و الصّمت و ترک الأکل و هو أن لا تُدخِل طعاماً علی طعام.	اَزْم به معنی پرهیز، سکوت و امتناع از خوردن است. بدین‌گونه که {بدون هضم شدن غذای قبلی} غذایی بر غذای قبلی اضافه نشود.
التَّأسِیس، فی المعالجة: أن یعرف الطّبیب طبیعة الدّاء و ینتقی له من الدّواء ما یوافقه.	اساس درمان این است که پزشک ماهیت بیماری را بشناسد و از دارویی که برای آن بیماری مناسب است برای آن انتخاب کند.
الأصْدَة: قَمیص قصیر یلبسه الصبیان؛ و هی، أیضا: ما یرتدیه الطّبیب حین یعالج المرضی.	(لباس مخصوص پزشک به هنگام معالجه) اُصْدَة پیراهن کوتاهی است که پسرها می‌پوشند و همچنین آنچه یک پزشک هنگام معالجه بیماران بر تن می‌کند.
الأمَان: جُعْلٌ یُفرض علی الطّبیب لتلافی ضَرر المعلول بسبب العلاج و ذلک بعد أن دخَل فی هذه الصَّناعة الشَّریفة من لا یُعَدُّ أهلًا لها.	اَمَان، شرطی است که بر پزشک تحمیل می‌شود، برای جبران ضرر درنتیجه درمان به آسیب‌دیده {بیمار}، این موضوع پس‌ازآن اتفاق افتاد که کسانی که اهلیت حرفه شریف طبابت را نداشتند، در این پیشه وارد شدند.
آنسَ الطّبیب الدّاء: إذا عَلِمَهُ.	آنسَ الطّبیب الدّاء (آشنایی داشتن پزشک با بیماری) زمانی به‌کاربرده می‌شود که طبیب بیماری را بشناسد.
کثرة البُخل فی الأطبّاء و الحُکماء شَیء عجیب و ما أدری کیف یَتّفِق هذا فی الطّبِّ و الحکمة، نعوذ بالله من الشُّحِّ و البُخل و ما یُحوج إلیهما.	بخل زیاد (ترک ایثار هنگام حاجت) در میان پزشکان و خردمندان موضوع عجیبی است و نمی‌دانم چگونه آن در میان صاحبان طب و حکمت اتفاق می‌افتد، به خدا پناه می‌بریم از بخل و آزمندی و آنچه سبب گرفتار شدن به آن‌ها می‌شود.
اسْتَبْضَعْتُ الشّیء: جعلته بِضَاعَة (و بالله نعوذ ممن جعل الطِّبَ بِضَاعَة و هو الفاشی الیوم بین الناس)	اسْتَبْضَعْتُ الشّیء یعنی چیزی را کالا و سرمایه قرار دادن (پناه می‌بریم به خدا از کسانی که طبابت را محل سرمایه اندوزی خود قراردادند، چیزی‌که امروزه بین مردم رواج دارد)

بحث

عبدالله ازدی در فرهنگ‌نامه سه جلدی خود به نام «کتاب الماء» مجموعه متنوعی از دلالت‌های قرآنی، استنادات حدیثی اخلاق حرفه‌ای و حقوق بیمار را بیان می‌دارد که بیانگر اعتقاد عمیق دینی وی و باور به اخلاق و حقوق پزشکی است (جدول‌های شماره ۱،۲،۳)، به همین جهت است که ابن اصیبعه از مشهورترین پزشکان دمشقی در کتاب «عیون الانباء» شمس‌الدین‌بن‌الذهبی (۱۶) و خلیل بن آیبک صفدی (۱۷) از محمد ازدی به‌عنوان یکی از اطباء و حکمای عصر خود نام می‌برند (۱۸). با مطالعه «کتاب الماء» درمی‌یابیم که در استنتاجات و استدلالات عبدالله ازدی خدامحوری و شریعت‌مداری موج می‌زند. وی در مقدمه کتابش حمد و ستایش مناجات‌گونه خود را با خدا این‌گونه آغاز می‌کند: "اللهم کل لسانی عن حمدک، و

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

استوجبت نفسی العقوبه علی ما فرطت فی حقک، اللهم بک استغیث من الضلال و الشطط، و اسالک العفو عن الزلل و السقط و ادعوک بما دعاک به بعض المصلحین من عبادک ..." خدایا، زبانم از ثناگویی تو ناتوان است و خود را نسبت به هر آنچه در حقت کوتاهی کردم، سزاوار کیفر می‌دانم. خدایا از گمراهی و زیاده‌روی‌ام، به تو پناه می‌آورم و از لغزش‌ها و خطاهایم طلب آمرزش می‌کنم و تو را با همان زبان یکی از بندگان شایسته‌ات می‌خوانم ...(۱۰)، خطبه آغازین «کتاب الماء» چنان است که گویا با اقتباس از صحیفه سجادیه نگاشته شده است، وی بارها و بارها برای استخراج و بیان احکام پزشکی، از آیات و روایات به‌طور همزمان بهره جسته است که نشان‌دهنده‌ی احاطه وی بر منابع و بن‌مایه‌های دینی است. به‌عنوان نمونه او کاربرد دوای نجس را حرام شمرده مگر آن‌که اضطرار ایجاب کند. نظر ازدی درباره شراب کاملاً منطبق بر شریعت بوده و به‌شدت نوشیدن آن را نهی کرده است. وی طبق حدیثی از رسول اکرم صلی الله علیه وآله شراب را «ام الخبائث» معرفی کرده و چنین نگاشته است: «و ثَبتَ عِندَنا اَنَّه قَلیلُه و کثیرُهُ حرامٌ و یُفَسَّق شارِبُه و یَلزَمُه الحدُّ». وی نظر کلی خویش درباره داروی حرام را چنین اعلام می‌دارد: «و کما لا یجوز التّداوی بالزّنا، فکذلک لا یجوز التّداوی بالخمر و ما جَعَل الله الشّفاء فیما حرَّمه، إلّا مَن اضْطُرَّ غَیْرَ باغٍ وَ لا عادٍ و الله أعلم» (۱۲). چنانکه ملاحظه می‌شود در عبارت بیان‌شده، حکم حلال نبودنِ نوشیدن شراب همزمان، برگرفته از حدیث نبوی و قرآن بیان شده است و نوشیدن شراب مسکر را حتی در حد بسیارکم، مستلزم حد دانسته است. در رعایت اخلاق و حقوق بیمار، مؤلف در انتقاد از هم‌صنفان خویش کوتاهی نکرده و از شدت بخل و حرص در پزشکان اظهار تعجب نموده است چنانکه می‌نویسد: «کثرة البُخل فی الأطبّاء و الحُکماء شَیء عجیب» (جدول شماره ۳) ازدی معتقد است طبیب باید آگاهی و شایستگی برای طبابت داشته باشد. داشتن جواز طبابت از سوی استاد حاذق و متبحر و نیز تجربه را برای طبیب ضروری می‌داند. او طب را حرفه‌ای شریف معرفی می‌کند و معتقد است طبیب از بیمار فقیر نباید مزدی دریافت کند و چنانکه در جدول شماره ۳ نشان داده شده است وی از تجاری شدن حرفه شریف طبابت بسیار نگران است و به خدا پناه می‌برد از کسانی که طبابت را محل سرمایه‌اندوزی خود قرار دادند. (چیزی‌که امروزه بین مردم رواج دارد) «و بالله نعوذ ممن جعل الطِّبَ بِضَاعةً و هو الفاشی الیوم بین الناس» (۱۲). ایشان در توصیفی مبتکرانه، بیمارستان را مکانی تعریف می‌کند که در آن بیماران نه تنها برای معالجه، بلکه باید با مراقبت مهرورزانه و البته درمان نیز روبرو شوند «و هو المکان الذی یحل فیه المرضی طلبا للشّفاء بالعنایة و العلاج» (جدول شماره ۳).

نتیجه‌گیری

نوشته‌های «کتاب الماء» نشان می‌دهد ابومحمد عبدالله ازدی، طبیبی فقیه بوده است که التزام به شریعت را واجب می‌دانسته. وی علاوه بر استفاده پیاپی از مؤیدات قرآنی و روایی در فرهنگ‌نامه سه‌جلدی خود، مجموعه متنوعی از شاخصه‌های اخلاق حرفه‌ای و حقوق بیمار را بیان می‌دارد. تسلط وی بر آموزه‌های شرعی، احادیث، الگوهای اخلاقی و حقوق پزشکی که بیانگر اعتقاد عملی وی به کرامت ذاتی و حقوق اساسی بیمار به‌عنوان یک انسان دردمند است، تااندازه‌ای است که می‌توان وی را یکی از پیشگامان در توسعه حقوق بیمار با تأکید بر آموزه‌های شرع مقدس و بن‌مایه‌های دینی و ارائه‌دهنده بازتعریفی جدید و جامع از اخلاق حرفه‌ای، در مواجهه با بیماران دانست.

محدودیت‌های مطالعه

حجم مبسوط فرهنگ‌نامه سه‌جلدی «کتاب الماء» از یکسو و ظرفیت واژگانی محدود مقاله، نویسندگان را ناچار به انتخاب آیات، احادیث، اخلاق و حقوق بیمار از جلد اول و از میان گزاره‌های بسیار، در فرهنگ نامه مورد مطالعه نمود و بدیهی است که شواهد و دلالت‌های مرتبط در «کتاب الماء» فراتر از جداول سه‌گانه مندرج در این نوشتار است. پیرامون احادیث، ازآنجایی‌که قصد نویسندگان تنها اشاره به استنادات حدیثی مؤلف بوده است، به بررسی وثاقت احادیث و تأمل در سلسله راویان و صدق استنادات صاحب اثر پرداخته نشد، چراکه این امر مستلزم تحقیقی جداگانه است.

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

پیشنهادات

مضامین بلند «کتاب الماء» ترکیب کم‌نظیری از تخصص و فقه دینی را به نمایش می‌گذارد، گردآوری این مفاهیم گران‌سنگ، ترجمه، واگویی و تدریس آن به نسل جدید حرفه‌آموزان پزشکی، بسی مغتنم و آموزنده خواهد بود.

حمایت مالی

این پژوهش بدون هیچ‌گونه حمایت مالی به انجام رسیده است.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش با رعایت موازین اخلاقی صورت گرفته و تلاش شده است انتشار نتایج، به‌دوراز هرگونه سوگیری انجام پذیرد.

تعارض منافع

این اثر پژوهشی هیچ‌گونه تضادی با منافع فرد، گروه یا سازمانی ندارد.

تشکر و قدردانی

؟؟؟.

References

1. Moʿīn M. Persian culture. Volume 2. Tehran: Amirkabir Publications; 1992.
2. Raghib Isfahan H. Al-Mufardat fi Gharib al-Qur'an. Qom: Al-Kitab Publishing House; 1404 AH. P. 258.
3. Bayat R and others. Dictionary of words. Qom: Institute of Religious Culture and Thought; 2007. P. 379-380.
4. Koleyni M. Uṣ ul-e Kafi (Sufficient Principles). translated by Seyyed Javad Mostafavi, Tehran: Islamic Islamic Studies; 1369; 156.
5. Piterson M, Hasker W, Reichenbach B, Bazinger D. Reason and Religious Belief (Introduction to the philosophy of religion). Translated by Ahmad Naraghi and Ebrahim Soltani. Tehran: New Design; 2019. P. 72.
6. Quṭb ad-Dīn ash-Shīrāzī M. Risāla fi bayān al-ḥājat ila'l-ṭibb wa ādāb al-aṭibbāʾ wa waṣāyā-hum. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2007.
7. Nadim M, Farjam M. Qutb al-Dīn Shīrāzī (1236–1311), Persian polymath physician in the medieval period. Journal of Medical Biography. 2016; 24(3): 360-2.
8. Enjoo SA, Mosavat SH, Heydari M. Medical Ethics in Iranian traditional medicine, a review of Qutb al-Din al-Shirazi's ethical code. Journal of Research on History of Medicine. 2014; 3(3).
9. Al-Rāzī AM. Collection of Medical Treatises. Tehran: Institute of Medical History Studies Islamic and Complementary Medicine, Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2004.
10. Azdi Suhari A. Kitāb al-Māʾ: ʾAwwal muʿjam ṭibbī lughawī fī al Tārīkh. Edited by Ḥammūdī HH. ʿUmān: Al-Maṭbaʿa al-Sharqiyya; 1996.
11. Azdi Sahari A. Kitāb ul māʾ. Research by Hamoudi HH. Masqaṭ: Ministry of Heritage and Culture; 1996. P.13-15, 117-300, 809.
12. Fallah Oglo H. Kitab al-Ma'a (Dictionary of Literary Dictionaries). Al-Tarath Al- Arabi; 2000.
13. Al-Tazi A. The Scientific Term between Yesterday and Today. The Journal of the Arabic Language Academy, Damascus. 2001; 75(4): 809-22.
14. Moallemi M, Darabinia M. Study and recognition of the Muslim sage, Abdullah Azdi and his medical dictionary called the Kitāb ul māʾ. Medical Ethics and History. 2018; 13(1): 463-9.
15. Moallemi M, Shakeri T, Darabinia M. Highlighting a Plagiarism in a Medical Dictionary: Comparison between the Two Works "Kitāb ul-Māʾ" and "Qāmūs al-Aṭibbā wa Nāmūs al-ʾAlibbā". Medical History. 2022; 14(47): e38.
16. Ibn Abi Osiba, Oyoun al-Anba. Cairo: Al heiat Al mesria Al ama Lelketab; 2001.
17. Zahabi Sh. History of Islam. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi; 1987.
18. Safadi KH. Al-Wafi Belwufiat. Beirut: Dar Al-Ihya Al-Tarath; 1999.

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]